



สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University Press

หลักสูตรพุทธศาสตรบัณฑิต

วิชากลุ่มพระพุทธศาสนา

ตำรา

รหัสวิชา ๐๐๐ ๒๕๐

พระอภิธรรมปิฎก

Abhidhamma Pitaka

ฉบับปรับปรุง



กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พระอภิธรรมปิฎก (Abhidhamma Pitaka) ฉบับปรับปรุง

ผู้แต่ง : คณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คณะบรรณาธิการ : ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ, ผศ.สมบูรณ์ ตาสนธิ

ผู้ทรงคุณวุฒิร่วมผลิต : รศ.ชูขณะ รุ่งปัจฉิม, ผศ.ดร.นลินี ณ นคร
ผศ.ศศิธร ชุตินันทกุล ผศ.ดร.สังวรณ์ ังดกระโทก

ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบ : ศ.พิเศษ อดิศักดิ์ ทองบุญ

ผู้ออกแบบปก : นายศักดิ์ธีรพี พันพา

ศิลปะและรูปเล่ม : นายสมบูรณ์ เฟ่งพิศ

พิสูจน์อักษร : ดร.ศศิวรรณ กำลังสินเสริม, นายสุชญา ศิริชัยภร

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : ตุลาคม ๒๕๕๘ จำนวนพิมพ์ : ๒,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : ตุลาคม ๒๕๕๙ จำนวนพิมพ์ : ๔,๐๐๐ เล่ม

ลิขสิทธิ์ ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ห้ามการลอกเลียนไม่ว่าส่วนใดๆ ของหนังสือเล่มนี้
นอกจากจะได้รับอนุญาตเป็นลายลักษณ์อักษรเท่านั้น

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระอภิธรรมปิฎก (Abhidhamma Pitaka) ฉบับปรับปรุง.-- พิมพ์ครั้งที่ 2.-- พระนครศรีอยุธยา :
สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559.
248 หน้า.

1. พระอภิธรรม. I. ชื่อเรื่อง.

294.3138

ISBN 978-616-300-284-6

จัดพิมพ์โดย : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

เลขที่ ๗๙ หมู่ ๑ ตำบลลำไทร อำเภอวังน้อย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ๑๓๑๗๐

โทร ๐๓๕ ๒๔๘ ๐๐๐ (ต่อ ๘๗๗๐) มือถือ ๐๖๑ ๓๙๗ ๖๑๖๖

โทรสาร ๐๓๕ ๒๔๘ ๐๑๓ (ผลงานลำดับที่ ๒๓)

จัดจำหน่ายโดย :

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ท่าพระจันทร์ แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร

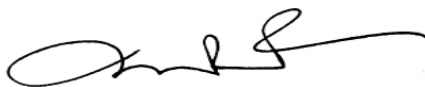
โทรศัพท์ ๐๒-๒๒๑-๘๘๘๒, ๐๒-๖๒๓-๕๖๒๓ โทรสาร ๐๒-๖๒๓-๕๖๒๓

คำปรารภ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัยที่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาให้เป็นสถานศึกษาพระไตรปิฎกและวิชาชั้นสูงสำหรับพระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์จัดการศึกษาพระพุทธศาสนา บูรณาการกับศาสตร์สมัยใหม่ พัฒนาจิตใจและสังคม โดยมีพันธกิจผลิตบัณฑิต วิจัยและพัฒนา ส่งเสริมพระพุทธศาสนาและบริการวิชาการแก่สังคมและทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม และมหาวิทยาลัยได้ดำเนินการตามพันธกิจ ให้บริการวิชาการแก่สังคมมาโดยตลอด และได้อนุมัติให้กองวิชาการ สำนักงานอธิการบดี ดำเนินการโครงการจัดทำและพัฒนาหลักสูตรขึ้น เพื่อพัฒนาตำราของมหาวิทยาลัย ให้เกิดมีขึ้น อันจะหิตานุहितประโยชน์ในด้านการเรียนการสอนของนิสิต โดยมีความร่วมมือร่วมใจกันของคณาจารย์มหาวิทยาลัย จากทุกส่วนงานทั้งคณะส่วนกลาง ๔ คณะ วิทยาเขต วิทยาลัยสงฆ์ ห้องเรียน ร่วมกันพัฒนารายวิชากลุ่มพระพุทธศาสนาและหมวดวิชาศึกษาทั่วไป ด้วยวิริยะอุตสาหะแรงกล้า แลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกันอย่างมีมิตรไมตรีพัฒนาตน พัฒนางานให้มีเนื้อหาสาระถูกต้อง เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ เป็นที่ยอมรับของสังคม

รายวิชา “พระอภิธรรมปิฎก” ฉบับปรับปรุง เล่มนี้ ได้พัฒนาขึ้นตามโครงการจัดทำและพัฒนาหลักสูตร ดังกล่าว เพื่อตอบสนองตามพันธกิจให้บริการวิชาการแก่สังคม แบ่งเนื้อหาสาระเป็น ๘ บทมุ่งหมายให้ศึกษาความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับพระอภิธรรมปิฎก สาระสำคัญในคัมภีร์ธัมมสังคณี ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐาน เนื้อหาสาระปรากฏแจ้งแล้วในเล่มนี้

ขออนุโมทนาขอบคุณคณะกรรมการโครงการจัดทำและพัฒนาหลักสูตร คณาจารย์และเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัยทุกรูปทุกท่านที่ได้เสียสละเวลาพัฒนาเนื้อหาวิชาเล่มนี้ ให้เกิดมีขึ้น อันจะเป็นสมบัติของมหาวิทยาลัยสืบไป หวังเป็นอย่างยิ่งว่า รายวิชา “พระอภิธรรมปิฎก” ฉบับปรับปรุงเล่มนี้ คงอำนวยประโยชน์เชิงวิชาการทางพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน แก่คณาจารย์ นิสิต นักศึกษา และประชาชนผู้สนใจ ตลอดไป



(พระพรหมบัณฑิต, ศ.ดร.)

อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คำนำ

ตำราเล่มนี้ ได้พัฒนาขึ้นตามโครงการจัดทำและพัฒนาหลักสูตร เรื่องการปรับปรุงเนื้อหา และจัดพิมพ์ตำราวิชากลุ่มพระพุทธศาสนาและหมวดวิชาศึกษาทั่วไป ปีงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๕๗ ของกองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยมีวัตถุประสงค์ (๑) เพื่อปรับปรุงเนื้อหา ตำราวิชากลุ่มพระพุทธศาสนาและหมวดวิชาศึกษาทั่วไปที่ใช้สอนในมหาวิทยาลัย ให้เป็นไปตามหลักสูตร พุทธศาสตรบัณฑิต ตามกรอบมาตรฐานระดับอุดมศึกษา (๒) เพื่อให้คณาจารย์ของมหาวิทยาลัย ได้เสนอ ผลงานทางวิชาการ ด้วยการสร้างสรรค์ผลงานอย่างเป็นระบบ รองรับการประกันคุณภาพการศึกษา ของมหาวิทยาลัย (๓) เพื่อเผยแพร่ผลงานทางวิชาการของคณาจารย์มหาวิทยาลัย ให้เป็นที่ยอมรับทั่วไป ในประเทศและในระดับสากล

รายวิชา “พระอภิธรรมปิฎก” ฉบับปรับปรุง เล่มนี้ เป็นวิชาหนึ่งในรายวิชากลุ่มพระพุทธศาสนา ที่กำหนดให้ศึกษาเนื้อหาในอภิธรรม ๗ คัมภีร์ กล่าวคือ คัมภีร์สังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปฏิฐาน ซึ่งมีรายละเอียดที่คณะผู้เขียนได้นำเสนอไว้แล้วในบทต่างๆ

ผู้เขียนหวังว่า รายวิชา “พระอภิธรรมปิฎก” ฉบับปรับปรุง เล่มนี้ ยังประโยชน์ต่างๆ ให้เกิดขึ้น กับผู้เรียน ผู้สอนและผู้ที่เกี่ยวข้องสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของโครงการพอสมควร จึงขอขอบคุณท่าน ผู้บริหาร คณาจารย์ เจ้าหน้าที่กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและคณะวิทยากร คือ รศ.ชัชณะ รุ่งปัจฉิม จากมหาวิทยาลัยแม่ฟ้าหลวง และ ผศ.ดร.นลินี ฦ นคร, ผศ.ศศิธร ชูตินันท์กุล และ ผศ.ดร.สังวรณ ังคระโทก จากมหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช และผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบ คือ ศ.พิเศษอดิศักดิ์ ทองบุญ ที่ได้มีส่วนร่วมในการปรับปรุงตำราเรียนเล่มนี้ ด้วยวิริยะอุตสาหะ ทุ่มเททั้ง กำลังกาย กำลังใจและกำลังสติปัญญา พัฒนางานทางวิชาการด้านพระพุทธศาสนา พระอภิธรรมปิฎก ให้มีที่ถูกต้อง ใช้ภาษาที่ร่วมสมัย อ่านเข้าใจง่าย จนสำเร็จเป็นรูปเล่มสมบูรณ์ บรรลุวัตถุประสงค์ตามที่ ตั้งไว้ทุกประการ

คณะกรรมการปรับปรุงเนื้อหาวิชาพระอภิธรรมปิฎก

มิถุนายน ๒๕๕๘

คำนำสำนักพิมพ์

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเกิดขึ้นตามนโยบายของผู้บริหารมหาวิทยาลัยมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๕๑ โดยมีปรัชญาว่า “ร่วมใจ พัฒนา ผลิตสิ่งพิมพ์มาตรฐาน เพื่อบริการ อาจารย์ พระภิกษุสามเณร นิสิต และประชาชน” ดังนั้นสำนักพิมพ์ได้ตระหนักถึงความสำคัญของนโยบายและปรัชญาของผู้บริหารมหาวิทยาลัยที่ให้ไว้ จึงได้จัดพิมพ์ตำรารายวิชา “พระอภิธรรมปิฎก” ฉบับปรับปรุง ซึ่งเป็นผลงานของคณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อให้เป็นไปสอดคล้องตามปณิธานของสำนักพิมพ์ที่ว่า “ส่งเสริม สนับสนุน จัดพิมพ์” ผลิตตำราให้ได้มาตรฐานเผยแพร่ เพื่อสนับสนุนในการผลิตบัณฑิตที่เปรียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ

ตำรารายวิชา “พระอภิธรรมปิฎก” ฉบับปรับปรุง เล่มนี้เป็นวิชาหนึ่งในรายวิชากลุ่มพระพุทธศาสนา ซึ่งคณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยได้รวบรวมเนื้อหาไว้ครบถ้วนสมบูรณ์ ประกอบไปด้วยเนื้อหา ๘ บท ซึ่งอธิบายเกี่ยวกับ ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับพระอภิธรรมปิฎก คัมภีร์ธัมมสังคณี คัมภีร์วิภังค์ คัมภีร์ธาทุกถา คัมภีร์ปุคคลบัญญัติ คัมภีร์กถาวัตถุ คัมภีร์ยมก และคัมภีร์ปิฎฐาน รวมถึงท้ายบทยังมีคำถาม ทั้งปรนัย อัตนัย เหมาะที่จะเป็นแหล่งค้นคว้าเรียนรู้สำหรับนิสิต นักศึกษาและผู้สนใจ

สำนักพิมพ์ต้องขอขอบพระคุณคณะกรรมการบริหารสำนักพิมพ์ โดยมีพระพรหมบัณฑิต, ศ.ดร. อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยและประธานคณะกรรมการบริหารสำนักพิมพ์ที่เมตตาตามอบต้นฉบับตำรารายวิชา “พระอภิธรรมปิฎก” ฉบับปรับปรุง เล่มนี้ และขอขอบพระคุณคณาจารย์ผู้แต่งตำรา ที่ได้เสียสละเวลา พัฒนาเนื้อหา แก้ไขปรับปรุงเนื้อหาวิชาให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ขอขอบคุณกองวิชาการที่ช่วยเป็นแรงสนับสนุนบุคลากร มาช่วยจัดทำต้นฉบับให้สำนักพิมพ์สามารถจัดพิมพ์ตำราเรียนเล่มนี้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ตุลาคม ๒๕๕๙

คณะกรรมการดำเนินงานโครงการจัดทำและพัฒนาหลักสูตร
เรื่อง การปรับปรุงเนื้อหาและจัดพิมพ์ตำราวิชากลุ่มพระพุทธศาสนาและหมวดวิชาศึกษาทั่วไป
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ประจำปีงบประมาณ ๒๕๕๘

คณะกรรมการดำเนินงาน	คณะกรรมการปรับปรุงเนื้อหารายวิชา “พระอภิธรรมปิฎก”
ที่ปรึกษา พระพรหมบัณฑิต, ศ.ดร.	ประธานกรรมการ พระนพน สงฆโสภโณ
ประธานกรรมการ พระศรีคัมภีรญาณ,รศ.ดร.	รองประธาน พระครูวิศิษฎ์บริหารคุณ ดร.เสฐียร ทั้งทองมะดัน
รองประธานกรรมการ พระมหาหรรษา ธมฺมหาโส,รศ.ดร.	กรรมการ พระครูสุวรรณสุตาลังการ พระครูภัทรสิริวุฒิ พระมหาบุญศักดิ์ กลยาณธโร พระมหาถนอม อานนโท พระมหาสุภวิชัย ปภสโร พระมหาคำพันธ์ ปภากโร, ดร. พระมหาธานินทร์ อาทิตวโร, ดร. พระครูสุตธรรมาภรณ์, ดร. พระครูปลัดวัชรพงษ์ วชิรปโย ผศ.สำราญ อิมจิตต์ ผศ.นวัชรโรจน์ อินเต็ม พระสมจันทร สมจันโท, ดร. แม่ชีภิขมาภรณ์ อิทธิรัตนภาธรรม
กรรมการ พระสิริชัยโสภณ พระมหาสมบุรณ์ สุขโม,ดร. พระมหาสุทัศน์ ติสสรวาที พระมหาสมเกียรติ กิตติธนาโณ พระวิฑูรย์ ฐานงโร พระมหาสุรศักดิ์ ธีรวิโส ผศ.ดร.โกนิฐฐ์ ศรีทอง ผศ.ดร.สุเทพ พรหมเลิศ ผศ.ดร.ณัฏฐ์ ศรีดี นายอดุลย์ คนแรง	กรรมการ พระมหาสุริยา วรเมธี,รศ.ดร. พระมหาสุทิตย์ อาภากรโร,ดร. พระมหาชำนาญ มหาชาโน พระมหาทองคำ จิตเปโม พระวินัยธโรเนก เตชวโร รศ.ดร.สมทิพพล เนตรนิมิต ผศ.ดร.สิริวัฒน์ ศรีเครือดง ผศ.ดร.สมชัย ศรีนอก ผศ.พลวัฒน์ ชุมสุข นายเกษม แสงนนท์
กรรมการและเลขานุการ นายสุชญา ศิริธัญจร	เลขานุการและผู้ช่วย ดร.เดชา กัปปโก
กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ พระมหาธิติ อนุภโท นายอักษรวิชัย โฉมศรี นายจิระศักดิ์ ธารสุขกระจ่าง นางสาวปฏิธรรม สำเนียง	คณะบรรณาธิการ ดร.ประพัฒน์ ศรีกุลกิจ ผศ.สมบุรณ์ ตาสนธิ ผู้ทรงคุณวุฒิร่วมผลิต รศ.ชัชณะ รุ่งปัจฉิม ผศ.ดร.นลินี ณ นคร ผศ.ศศิธร ชุตินันท์กุล ผศ.ดร.สังวรณ์ งดกระโทก ผู้ทรงคุณวุฒิตรวจสอบ ศ.พิเศษอดิศักดิ์ ทองบุญ

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
คำปรารภ	(๓)
คำนำ	(๔)
คำนำสำนักพิมพ์	(๕)
คณะกรรมการดำเนินงานโครงการจัดทำและพัฒนาหลักสูตร	(๖)
บทที่ ๑ สารสำคัญเบื้องต้นเกี่ยวกับพระอภิธรรมปิฎก	๑
๑.๑ ความนำ	๒
๑.๒ พัฒนาคำสอนเกี่ยวกับพระอภิธรรม	๕
๑.๓ พระอภิธรรมที่ปรากฏในสมัยอัฐกถาและฐีกา	๑๒
๑.๔ พัฒนาการพระอภิธรรมสมัยต่างๆ	๑๔
๑.๕ ความหมายของพระอภิธรรม	๑๕
๑.๖ ความสำคัญของพระอภิธรรม	๑๖
๑.๗ ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษาพระอภิธรรม	๑๘
๑.๘ โครงสร้างพระอภิธรรมปิฎกตามรูปแบบคัมภีร์	๑๘
๑.๙ อภิธรรมตามหลักปรมัตถธรรม ๔	๒๓
สรุปท้ายบท	๔๒
คำถามท้ายบท	๔๔
เอกการอ้างอิงประจำบท	๔๗
บทที่ ๒ คัมภีร์ธัมมสังคณี	๔๙
๒.๑ ความนำ	๕๐
๒.๒ ความหมายและความสำคัญของคัมภีร์ธัมมสังคณี	๕๐
๒.๓ เนื้อหาของมาติกาที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมสังคณี	๕๓
๒.๔ สรุปเนื้อหาสำคัญในธัมมสังคณีลงในปรมัตถธรรม ๔	๖๖
๒.๕ การนำหลักธรรมในคัมภีร์ธัมมสังคณีไปประยุกต์ใช้	๖๗
๒.๖ องค์กรความรู้ที่ได้รับ	๗๒
สรุปท้ายบท	๗๓

(๘)

คำถามท้ายบท	๗๔
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๗๗
ภาคผนวก	๗๘
บทที่ ๓ คัมภีร์วิภังค์	๗๙
๓.๑ ความนำ	๘๐
๓.๒ ความหมายและความสำคัญของคัมภีร์วิภังค์	๘๑
๓.๓ สาระสำคัญในคัมภีร์วิภังค์	๘๒
๓.๔ เนื้อหาสำคัญในคัมภีร์วิภังค์	๙๐
๓.๕ การสังเคราะห์ชั้นต้นและสังขยวิภังค์ลงในปรมัตถธรรม ๔	๙๖
๓.๖ การประยุกต์ใช้หลักธรรมสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์วิภังค์	๙๗
สรุปท้ายบท	๙๙
คำถามท้ายบท	๑๐๑
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๑๐๔
ภาคผนวก	๑๐๕
บทที่ ๔ คัมภีร์ธาทุกถา	๑๑๑
๔.๑ ความนำ	๑๑๒
๔.๒ ความหมายและความสำคัญของคัมภีร์ธาทุกถา	๑๑๓
๔.๓ เนื้อหาสาระสำคัญที่สำคัญในคัมภีร์ธาทุกถา	๑๑๔
๔.๔ สังเคราะห์เนื้อหาของคัมภีร์ธาทุกถาลงในปรมัตถธรรม ๔	๑๒๒
๔.๕ การประยุกต์หลักธรรมที่สำคัญในคัมภีร์ธาทุกถา	๑๒๓
สรุปท้ายบท	๑๒๔
คำถามท้ายบท	๑๒๕
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๑๒๘
บทที่ ๕ คัมภีร์ปุคคัลบัญญัติ	๑๒๙
๕.๑ ความนำ	๑๓๐
๕.๒ ความหมาย โครงสร้าง และความสำคัญในคัมภีร์ปุคคัลบัญญัติ	๑๓๑
๕.๓ สาระสำคัญในคัมภีร์ปุคคัลบัญญัติ	๑๓๙

๕.๔ การสังเคราะห์เนื้อหาที่สำคัญของคัมภีร์ปุคคลบัญญัติลงในปรมัตถธรรม ๔	๑๔๖
๕.๕ การประยุกต์ใช้หลักธรรมที่สำคัญตามที่ปรากฏในคัมภีร์ปุคคลบัญญัติ	๑๔๘
สรุปท้ายบท	๑๔๙
คำถามท้ายบท	๑๕๐
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๑๕๓
บทที่ ๖ คัมภีร์กถาวัตถุ	๑๕๕
๖.๑ ความนำ	๑๕๖
๖.๒ ความหมายและความสำคัญของคัมภีร์กถาวัตถุ	๑๕๗
๖.๓ ความเป็นมาและเนื้อหาสาระสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์กถาวัตถุ	๑๖๐
๖.๔ การสังเคราะห์กถาวัตถุลงในปรมัตถธรรม ๔	๑๗๒
๖.๕ การประชุมใช้ในชีวิตประจำวัน	๑๗๒
สรุปท้ายบท	๑๗๒
คำถามท้ายบท	๑๗๔
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๑๗๗
ภาคผนวก	๑๗๘
บทที่ ๗ คัมภีร์ยมก	๑๘๑
๗.๑ ความนำ	๑๘๒
๗.๒ ความหมายความสำคัญ และโครงสร้างของคัมภีร์ยมก	๑๘๓
๗.๓ เนื้อหาสาระสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์ยมก	๑๘๕
๗.๔ การสังเคราะห์เนื้อหาที่สำคัญของคัมภีร์ยมก ลงในปรมัตถธรรม ๔	๑๘๗
๗.๕ การนำหลักธรรมในคัมภีร์ยมกมาประยุกต์ในชีวิตประจำวัน	๑๙๐
๗.๖ สรุปองค์ความรู้ที่ได้รับจากคัมภีร์ยมก	๑๙๑
สรุปท้ายบท	๑๙๒
คำถามท้ายบท	๑๙๓
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๑๙๖

(๑๐)

บทที่ ๘ คัมภีร์ปฐฐาน	๑๙๙
๘.๑ ความนำ	๒๐๐
๘.๒ ความหมายและความสำคัญของคัมภีร์ปฐฐาน	๒๐๑
๘.๓ สารสำคัญที่ปรากฏในคัมภีร์ปฐฐาน	๒๐๒
๘.๔ การนำหลักธรรมในคัมภีร์ปฐฐานมาประยุกต์ใช้	๒๒๓
สรุปท้ายบท	๒๒๓
คำถามท้ายบท	๒๒๕
เอกสารอ้างอิงประจำบท	๒๒๘
ภาคผนวก	๒๒๙
เฉลยคำถามปรนัยท้ายบททั้ง ๘ บท	๒๓๑
บรรณานุกรม	๒๓๒
ภาคผนวก	
คณะกรรมการปรับปรุงเนื้อหารายวิชา “พระอภิธรรมปิฎก”	๒๓๕

บทที่ ๑

สาระสำคัญเบื้องต้นเกี่ยวกับพระอภิธรรมปิฎก

พระครูภัทรสิริวุฒิ
ผศ. สாரาน อิมจิตต์

วัตถุประสงค์การเรียนรู้ประจำบท

เมื่อได้ศึกษาเนื้อหาในบทนี้แล้ว ผู้ศึกษาสามารถ

๑. บอกวิวัฒนาการคำสอนเกี่ยวกับพระอภิธรรมได้
๒. อธิบายความเป็นมาของพระอภิธรรมปิฎกที่ปรากฏในอรรถกถา ฎีกาได้
๓. อธิบายพัฒนาการของพระอภิธรรมสมัยต่างๆ ได้
๔. บอกความหมายของพระอภิธรรมปิฎกได้อย่างถูกต้อง
๕. อธิบายความสำคัญของพระอภิธรรมปิฎกได้
๖. อธิบายประโยชน์ของการศึกษาพระอภิธรรมปิฎกได้
๗. อธิบายโครงสร้างของพระอภิธรรมปิฎกได้
๘. อธิบายพระอภิธรรมตามหลักปรมัตถธรรม ๔ ได้

ขอบข่ายเนื้อหา

- วิวัฒนาการคำสอนเกี่ยวกับพระอภิธรรมสมัยพุทธกาล
- ความเป็นมาของพระอภิธรรมปิฎกที่ปรากฏในอรรถกถา ฎีกา
- พัฒนาการของพระอภิธรรมปิฎก
- ความหมายของพระอภิธรรมปิฎก
- ความสำคัญของพระอภิธรรมปิฎก
- ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษาพระอภิธรรม
- โครงสร้างของพระอภิธรรมปิฎก
- พระอภิธรรมตามหลักปรมัตถธรรม ๔

๑.๑ ความนำ

พระอภิธรรมปิฎกเป็นคัมภีร์ ๑ ในปิฎกทั้ง ๓ (พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก) ซึ่งเป็นปิฎกที่มีความสำคัญมาก เพราะเป็นปิฎกที่รวบรวมส่วนของพระธรรมคำสอนซึ่งเป็นสภาวะธรรมล้วนๆ อภิธรรมเปรียบเหมือนแก่นของพระพุทธศาสนา (แก่นธรรม) เรียกว่า ธรรมอันยิ่งและธรรมวิเศษ (อภิ+ธมม)

พระอภิธรรมปิฎกในยุคต่อมา พระอรธกถาจารย์ เรียกว่า **ปรมัตถเทศนา** บ้าง **ยถาธรรมศาสน** บ้าง **นามรูปปริจเฉทกถา** บ้าง **อนุสยปทานธรรม** บ้าง กล่าวคือ

พระอภิธรรมเมื่อว่าโดยการแสดง^๑ เรียกว่า **“ปรมัตถเทศนา”** คือเป็นการแสดงธรรมเจาะจงเฉพาะประโยชน์อย่างยิ่งคือนิพพาน เรียกว่า **ปรมัตถประโยชน์** ซึ่งเป็นธรรมชั้นสูงที่ไม่เกี่ยวข้องกับห้องเรื่ององค์ประกอบอันเป็นบริบทต่าง ๆ เช่น เหตุการณ์ บุคคล สถานที่ วัฒนธรรม มิติทางสังคม หรือสำนวนโวหารในการแสดง

พระอภิธรรมเมื่อว่าโดยการสอน เรียกว่า **“ยถาธัมมสาสนะ”** คือการสอนตามเนื้อหาแท้ ๆ ของสภาวะธรรมที่ปรากฏในขณะนั้น ๆ

พระอภิธรรมเมื่อว่าโดยถ้อยคำในการกล่าว เรียกว่า **“นามรูปปริจเฉทกถา”** คือถ้อยคำที่สอนเพื่อให้กำหนดนามและรูป ได้แก่การกำหนดกายและจิตตามสภาวะธรรมที่ปรากฏในปัจจุบันขณะ

อภิธรรมเมื่อว่าโดยการละกิเลส เรียกว่า **“อนุสยปทานะ”** คือธรรมเป็นเครื่องละกิเลสอย่างละเอียด อันได้แก่กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน เพราะเมื่อศึกษาเรียนรู้อภิธรรมจนเกิดความเข้าใจและปฏิบัติตามได้ทุกขั้นตอนแล้ว ความละเอียดของปรมัตถธรรมจะสามารถกำจัดอนุสัยกิเลสได้ด้วยอำนาจของปัญญาเจตสิกและสัมปยุตตธรรมที่เกิดพร้อมกัน สามารถละกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานได้ จึงเรียกว่า อนุสยปทาน

คำว่า อภิธรรม ในฐานะที่หมายถึงธรรมอันยิ่งนั้น มิใช่มีแต่ที่อยู่ในพระอภิธรรมปิฎกเท่านั้น แม้ในพระสุตตันตปิฎกก็มีอยู่ทั่วไป คือข้อความตอนใดพูดถึงหลักธรรมล้วนๆ ไม่กล่าวถึงบุคคลและเหตุการณ์ ข้อความตอนนั้น ๆ ย่อมมีสถานะเป็น “อภิธรรม”

^๑ **เทศนา** คือการแสดงธรรม การชี้แจงแสดงความ (preaching; exposition).

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา ในพรรษาที่ ๗ ซึ่งเป็นเทพบุตรสถิตอยู่ ณ สวรรค์ชั้นดุสิต พร้อมกับเหล่าเทวดาหลายโกฏิ (ประมาณ ๘๒ โกฏิ) โดยแยกจำนวนวันในมนุษยโลกได้ ดังต่อไปนี้

๑. คัมภีร์ธัมมสังคณี ว่าด้วยหมวดแห่งปรมัตถธรรม ทรงแสดง ๑๒ วัน
๒. คัมภีร์วิภังค์ ว่าด้วยการจำแนกปรมัตถธรรม ทรงแสดง ๑๒ วัน
๓. คัมภีร์ธาตุกถา ว่าด้วยธาตุแห่งปรมัตถธรรม ทรงแสดง ๖ วัน
๔. คัมภีร์บุคคัลบัญญัติ ว่าด้วยบัญญัติบุคคลและปรมัตถ์ ทรงแสดง ๗ วัน
๕. คัมภีร์กถาวัตถุ ว่าด้วยการถามและตอบในปรมัตถธรรม ทรงแสดง ๑๐ วัน
๖. คัมภีร์ยมก ว่าด้วยการแสดงปรมัตถธรรมเป็นคู่ๆ ทรงแสดง ๑๒ วัน
๗. คัมภีร์มหาปฏฐาน ว่าด้วยปัจจัยปรมัตถธรรม ทรงแสดง ๒๕ วัน^๒

รวมจำนวนวันที่ทรงแสดงพระอภิธรรมทั้งสิ้น ๘๔ วัน

ลำดับความสำคัญของคัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรม

- ๑) พระอภิธรรมปิฎก
- ๒) อรรถกถาที่อธิบายพระอภิธรรมปิฎก
- ๓) ฎีกาที่อธิบายอรรถกถา
- ๔) อนุฎีกาที่อธิบายอรรถกถา
- ๕) อภิธัมมัตถสังคหะ

พระอภิธรรมปิฎก ได้แก่คัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ พระไตรปิฎก ตั้งแต่เล่มที่ ๓๔-๔๕ รวมจำนวน ๑๒ เล่ม

อรรถกถาที่อธิบายพระอภิธรรมปิฎก คือคัมภีร์ที่อธิบายความพระพุทธพจน์ฝ่ายอภิธรรม เพื่อให้ง่ายกับการทำความเข้าใจ โดยเฉพาะคัมภีร์อรรถกถาแห่งพระอภิธรรมฝ่ายเถรวาท ที่รจนาโดยพระพุทธโฆสมหาเถระ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๙ คัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมที่ท่านเรียบเรียง มีดังนี้

- ๑) **อัญญสาลินี** คืออรรถกถาอธิบายพระบาลีธัมมสังคณี
- ๒) **สัมโมหวิโนทนี** คืออรรถกถาอธิบายพระบาลีวิภังค์
- ๓) **ปัญจปกรณ** คืออรรถกถาอธิบายพระบาลีอภิธรรม ๕ คัมภีร์นอกนี้

นอกจากนี้ยังมีพระอรรถกถาจารย์อื่น ๆ ที่แต่งคัมภีร์อธิบายความพระอภิธรรมปิฎก เช่น

^๒ อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๑๐.

๔) **อภิธัมมมาตตาร** แปลว่าการหยั่งลงสู่อภิธรรม หรือหยั่งรู้หรือเข้าใจอภิธรรมได้อย่างละเอียดที่สุด เป็นผลงานการเรียบเรียงของท่านพระพุทฺธัตตะ (พุทฺธัตตาคารย) ชาวชมพูทวีป ผู้ชำนาญพระไตรปิฎก ซึ่งท่านได้เรียบเรียงขึ้นจากเนื้อหาในพระอภิธรรมปิฎก อรรถกถาของพระไตรปิฎกภาษาบาลีต่าง ๆ ทั้งที่สืบมาแต่ครั้งพุทธกาล และของอาจารย์ผู้ทรงจำพระไตรปิฎกที่มีชื่อเสียงมีความรู้มากในยุคนั้น พ.ศ. ๑๐๐๐ โดยมีรูปแบบเป็นสังเขปปิฎกคณา คือ นำเนื้อหาหมายย่อลงเหลือแต่ที่เป็นหลัก ซึ่งคล้ายกับวิสุทธิธรรมคณบัญยอนันนเอง ซึ่งท่านจัดเป็นบท รวม ๒๔ บท (ปริจเฉท)

พระอภิธรรมปิฎกชั้นฎีกา คัมภีร์ชั้นฎีกา หมายถึงคัมภีร์ที่ไขความแห่งคัมภีร์อรรถกถา เพื่อให้เข้าใจง่ายยิ่งขึ้น ผู้ที่รจนาคัมภีร์ฎีกา เรียกว่าพระฎีกาจารย์ พระฎีกาจารย์ท่านแรกและมีชื่อเสียงที่สุดคือ**พระอานันทเถระ** ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ท่านอธิบายขยายความอรรถกถาพระอภิธรรมทั้ง ๓ คัมภีร์ ของท่านพุทธโฆสมหาเถระ คัมภีร์ฎีกาที่ท่านรจนามีคำเรียกเฉพาะพิเศษต่างหากว่า “มูลฎีกา” เพราะเป็นฎีกาชุดแรกที่อธิบายอรรถกถา มี ๓ คัมภีร์ ดังนี้คือ

- ๑) **ธัมมสังคณิมูลฎีกา** คือฎีกาอธิบายอรรถกถาธัมมสังคณิมูลฎีกา
- ๒) **วิภังคมูลฎีกา** คือฎีกาอธิบายอรรถกถาวิภังคมูลฎีกา
- ๓) **ปัญจปรกณิมูลฎีกา** คือฎีกาอธิบายอรรถกถาปัญจปรกณิมูลฎีกา

พระอภิธรรมปิฎกชั้นอนุฎีกา คัมภีร์ชั้นอนุฎีกา หมายถึงคัมภีร์ที่อธิบายความแห่งคัมภีร์ฎีกาออกไป ผู้ที่รจนาคัมภีร์อนุฎีกา เรียกว่าพระอนุฎีกาจารย์ ที่มีชื่อเสียงที่สุดคือ**พระธัมมपालเถระ** ท่านรจนานไว้ ๓ คัมภีร์ดังนี้คือ

- ๑) **ธัมมสังคณอนุฎีกา** คืออนุฎีกาอธิบายธัมมสังคณิมูลฎีกา
- ๒) **วิภังคอนุฎีกา** คืออนุฎีกาอธิบายวิภังคมูลฎีกา
- ๓) **ปรมัตตทีปนี หรือปัญจปรกณอนุฎีกา** คืออนุฎีกาอธิบายปัญจปรกณิมูลฎีกา

พระอภิธรรมปิฎกในรูปของอภิธัมมัตถสังคหะ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๕ พระเถระชาวลังกา รูปหนึ่งชื่อ**พระอนุรุทธะ**หรือที่รู้จักกันดี คือท่าน**พระอนุรุทธาจารย์** มีความเชี่ยวชาญในพระอภิธรรมเป็นอย่างยิ่ง ท่านได้รจนาคัมภีร์อธิบายพระอภิธรรมไว้ ๓ คัมภีร์ คือ

- ๑) **อภิธัมมัตถสังคหะ**
- ๒) **ปรมัตตวินิจฉัย**
- ๓) **นามรูปปริจเฉท**

โดยเฉพาะ**อภิธัมมัตถสังคหะ** นับเป็นวรรณกรรมอภิธรรมที่มีชื่อเสียงมาก และนิยมศึกษากันมากที่สุดทั้งในลังกา เมียนมาร์ และไทยจนกระทั่งปัจจุบันนี้ เพราะมีเนื้อหาสั้นและง่ายต่อการศึกษา

ทำความเข้าใจ แต่ครอบคลุมเนื้อหาของพระอภิธรรมทั้ง ๗ ปกรณ์ ผลงานอภิธรรมทั้ง ๓ คัมภีร์ของท่าน พระอรุณธาตุจารย์แม้จะเกิดในภายหลัง แต่ก็ถูกจัดอยู่ในคัมภีร์ชั้นนอรธกถา

๑.๒ พัฒนาคำสอนเกี่ยวกับพระอภิธรรม

ในครั้งพุทธกาลตามคัมภีร์พระพุทธศาสนา ไม่ปรากฏคำว่าไตรปิฎก (ติปิฎก หรือ ติวิธ ปิฎก) แต่มีคำศัพท์ที่พระพุทธเจ้าทรงเรียกว่า พรหมจรรย์^{๓)} พุทธสาสน์^{๔)} ธรรมวินัย^{๕)} พุทธพจน์^{๖)} สุตตะ ปาพจน์ และ นวังกัสตฤคาสน์

ฉะนั้น คำว่าอภิธรรมปิฎกในสมัยพุทธกาลจึงไม่ปรากฏโดยปริยาย (โดยตรง) แต่คำว่า “อภิธรรม” มีปรากฏหลายแห่งในคัมภีร์พระพุทธศาสนา บางครั้งเรียกว่าอภิธรรมโตดๆ บ้าง บางครั้งเรียกคู่กันว่า “อภิธรรม อภิวินัย” บ้าง และต่อไปนี้จะยกเอาบางข้อความในพระไตรปิฎกที่เกี่ยวข้องกับคำเรียก พระพุทธธรรมข้างต้นมากล่าวไว้เพื่อศึกษาพิจารณาต่อไป ดังนี้

ในช่วงปฐมโพธิกาล พระพุทธเจ้าทรงเรียกคำสอนในพระพุทธศาสนา คำว่า พรหมจรรย์ คือ ทางดำเนินชีวิตอย่างประเสริฐ หรือเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เช่น พุทธพจน์ในสมัยส่งพระสาวก ๖๐ รูป ไปประกาศพระศาสนา ความว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเที่ยวไป เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะอันบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง”^{๗)}

นอกจากนี้ ยังมีพุทธพจน์ที่ตรัสถึงจุดมุ่งหมายของการประพฤติพรหมจรรย์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตประพฤติพรหมจรรย์นี้ มิใช่เพื่อจะลวงคน มิใช่เพื่อเกลี้ยกล่อมคน มิใช่เพื่ออานิสงส์คือลาภสักการะและชื่อเสียง มิใช่เพื่ออานิสงส์คือการอวดอ้างวาทะ มิใช่เพื่อให้คนรู้ว่า ‘คนทั้งหลาย จงรู้จักเราด้วยอาการอย่างนี้’ แท้จริง ตถาคตประพฤติพรหมจรรย์นี้ เพื่อสำรวมระวัง เพื่อละ เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับทุกข์”^{๘)}

^{๓)} “เธอทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อประกาศพรหมจรรย์ ประเสริฐ อันบริสุทธิ์ บริบูรณ์สิ้นเชิง อันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด” อังใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^{๔)} “การไม่ทำบาปทั้งปวง ๑ การทำกุศลให้ถึงพร้อม ๑ การทำให้จิตให้บริสุทธิ์ ๑ คำสอน ๓ ประการนี้เรียกว่า เป็นพุทธสาสน์” อังใน ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐.

^{๕)} “ธรรมวินัยใด ที่เราบัญญัติและแสดงแล้วแก่เธอทั้งหลาย ธรรมวินัยนั้นจักเป็นครูของเธอทั้งหลาย เมื่อเราตถาคตล่วงลับไป” อังใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

^{๖)} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

^{๗)} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^{๘)} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๕/๔๑.

คำว่า **พรหมจรรย์** ที่เรียกว่ารูปแบบคำสอนเกี่ยวกับการประพฤติที่ประเสริฐ พระพุทธเจ้าได้ตรัส
 ประทานอุปสมบท (เอหิภิกขุอุปสัมปทา) แก่พระอัญญาโกณฑัญญะ ว่า “เธอจงเป็นภิกษุ มาเถิด ธรรมะ
 อันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อทำที่สุดแห่งทุกข์ โดยชอบเถิด”^๙

ในยุคต่อมาเรียกคำสอนว่า **พระธรรมวินัย** เช่นพุทธพจน์ที่ตรัสกับพระอานนท์ ตอนใกล้ปรินิพพาน
 ว่า “ธรรมและวินัย ที่เราตถาคตแสดงแล้ว และบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป
 ธรรมวินัยนั้นก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย”^{๑๐} คำว่า “ธรรมวินัย” (ธมฺม+วินย) คือธรรมและวินัย
 คำว่าธรรม หมายถึงคำสอนที่ทรงมุ่งแสดงเนื้อหาสาระ หรือสภาวะของธรรมะล้วน ๆ ไม่มีบัญญัติ บุคคล
 เวลา สถานที่ และท้องเรื่องเข้ามาเกี่ยวข้องอยู่ในธรรมะนั้น ซึ่งรุ่นหลังต่อมาเรียกว่าอภิธรรมและ
 ช่วงหลังเมื่อจัดเป็นปิฎก เรียกว่า**อภิธรรมปิฎก**

นอกจากนี้ ยังมีคำสอนที่พระพุทธเจ้าตรัสกับพระอานนท์ ว่า “อานนท์ บางทีพวกเขาอาจจะ
 คิดว่า **ปาพจน์**ที่มีพระศาสดาล่วงไปแล้ว”^{๑๑}

นอกจากนี้คำว่า **ธรรม** (ธมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญโต ฯลฯ) ยังรวมเอาพระสูตรต้นตูปิฎก
 (พระสูตร) เข้าไว้ด้วย คำว่า **พระสูตร** มุ่งหมายถึงองค์ประกอบของการสอนที่ปรารถถึงเงื่อนไขสำคัญ
 คือ “เหตุการณ์ บุคคล เวลา สถานที่ ท้องเรื่อง สิ่งแวดล้อม ประเพณี วัฒนธรรม และหลักธรรมที่ทรง
 สอนในพระสูตรนั้น” ส่วนคำว่า**วินัย** คือคำสอนในส่วนที่เป็นบทบัญญัติและขนบธรรมเนียม เพื่อบริหาร
 หมู่คณะของสังคมที่อยู่ร่วมกันให้เป็นระเบียบเรียบร้อยดีงาม มีความเป็นเอกภาพ ได้แก่ อุกโตวินัย
 (ยุคต่อมาเรียกว่า อุกโตวิภังค์ = ภิกขุวิภังค์ และภิกขุณีวิภังค์) แปลว่าวินัย ๒ ฝ่ายคือ วินัยของภิกษุและ
 วินัยของภิกษุณี

ในบางโอกาสทรงใช้คำว่า “**สุตะ**” ดังมีพุทธพจน์ในอังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตว่า “ภิกษุทั้งหลาย
 บุคคล ๔ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก คือบุคคลผู้มีสุตะน้อย ทั้งไม่เข้าถึงสุตะ, บุคคลผู้มีสุตะน้อย
 แต่เข้าถึงสุตะ, บุคคลผู้มีสุตะมาก แต่ไม่เข้าถึงสุตะ, บุคคลผู้มีสุตะมาก ทั้งเข้าถึงสุตะ”

(๑) บุคคลผู้มีสุตะน้อย ทั้งไม่เข้าถึงสุตะ เป็นอย่างไร? คือบุคคลบางคนในโลกนี้ มีสุตะ คือ
 สุตะ เเคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္ภุตธรรม เวทลละน้อย **ทั้งเขาหาธุรรธ**

^๙ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^{๑๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔.

^{๑๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๖/๑๖๔; **ปาพจน์** คือวาระอันเป็นประธาน, พุทธพจน์หลัก, คำสอนหลักใหญ่ :
 (fundamental text; fundamental teaching) ได้แก่ (๑) **ธรรม (the Doctrine)** คำสอนแสดงหลักความจริง
 ที่ควรรู้ และแนะนำหลักความดีที่ควรประพฤติ (๒) **วินัย (the Discipline)** คือข้อบัญญัติที่วางไว้เป็นหลักกำกับ
 ความประพฤติให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเสมอกัน :

คำว่า ธรรมวินัย และปาพจน์ พระพุทธองค์ตรัสไว้ในคราวเดียวกัน คือมหาปรินิพพานสูตร.

รู้ธรรม แห่งสุตระน้อยนั้น แล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมไม่ บุคคลผู้มีสุตระน้อย ทั้งไม่เข้าถึงสุตระ เป็นอย่างนี้แล

(๒) บุคคลผู้มีสุตระน้อย แต่เข้าถึงสุตระ เป็นอย่างไร? คือบุคคลบางคนในโลกนี้มีสุตระ คือ สุตระ เคยยะ ฯลฯ เวทลละน้อย แต่เขารู้ธรรมแห่งสุตระน้อยนั้นแล้ว ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม บุคคลผู้มีสุตระน้อย แต่เข้าถึงสุตระ เป็นอย่างนี้แล

(๓) บุคคลผู้มีสุตระมาก แต่ไม่เข้าถึงสุตระ เป็นอย่างไร? คือบุคคลบางคนในโลกนี้มีสุตระ คือ สุตระ เคยยะ ฯลฯ เวทลละมาก แต่เขาหาธรรมแห่งสุตระมากนั้น แล้วปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมไม่ บุคคลผู้มีสุตระมาก แต่ไม่เข้าถึงสุตระ เป็นอย่างนี้แล^{๑๒}

คำว่า สุตระ ในที่นี้เป็นชื่อรวมที่ใช้เรียกพุทธวจนะ ๙ ประการ (นวงคตฤทธสาสน์) คือ “สุตระ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္ภุตธัมมัม และเวทลละ”^{๑๓} ในนวงคตฤทธสาสน์ ดังกล่าวนี้ พระอภิธรรมปิฎก จัดเป็น เวยยาकरणะ

คำว่า “สุตระ” ถ้ากล่าวโดยสรุปมีครบทั้งพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม ดังข้อความใน ขุททกนิกาย อปทาน อุปาลีเถรวัตถุ^{๑๔} ว่า “พระองค์มีพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรม และพุทธวจนะ มีองค์ ๙ แม้ทั้งหมดนี้เป็นธรรมสภา”

^{๑๒} วจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๖/๙-๑๐.

^{๑๓} วิมหา. (ไทย) ๑/๑๙/๑๑; คำว่านวงคตฤทธสาสน์ คือคำสอนของพระศาสดามือองค์ ๙ (The Teacher's nine-factored dispensation; the Master's ninefold teaching) (๑) สุตต์ สุตฺร (threads; discourses) ได้แก่ อุทวิภังค์ นิทเทส ชันธกะ ปริวาร พระสูตรในสุดตนิบาต และพุทธวจนะอื่นๆ ที่มีชื่อว่าสุตตะ หรือสุดตนิบาต กล่าวง่ายคือวินัยปิฎก คัมภีร์นิทเทสทั้งสอง และพระสูตรทั้งหลาย (๒) เคยยฺ เคยยะ (discourses mixed with verses; songs) ได้แก่ความที่มีร้อยแก้วและร้อยกรองผสมกัน หมายถึงพระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด โดยเฉพาะสคาถวรรคในสังยุตตนิกาย (๓) เวยยากรณ์ ไวยากรณ์ (prose-expositions) ได้แก่ความร้อยแก้วล้วน หมายถึงพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพระพุทพจน์อื่นใดที่ไม่จัดเข้าในองค์ ๘ ข้อที่เหลือ (๔) คาถา (verses) ได้แก่ความร้อยกรองล้วน หมายถึง ธรรมบท เถรคาถา เถรคาถา และคาถาล้วนในสุดตนิบาตที่ไม่มีชื่อว่าเป็นสูตร (๕) อุทาน อุทาน (exclamations; psalms; verses of uplift) ได้แก่ พระคาถาที่ทรงเปล่งด้วยพระหฤทัยสพรคตด้วยโสมนัสสัมปยุตด้วยญาณ พร้อมทั้งข้อความอันประกอบอยู่ด้วย รวมเป็นพระสูตร ๘๒ สูตร (๖) อิติวุตตกํ อิติวุตตกะ (Thus-said discourses) ได้แก่ พระสูตร ๑๑๐ สูตร ที่ตรัสโดยนัยว่า “วุตฺตํ เหนฺตํ ภควตา” (๗) ชาตกํ ชาตก (birth-stories) ได้แก่ ชาตก ๕๕๐ เรื่อง มี อปินณกชาตก เป็นต้น (๘) อัပ္ภุตธัมมัม อัပ္ภุตธรรม (marvelous ideas) หรือเรื่องอัศจรรย์ ได้แก่ พระสูตรที่ว่าด้วยข้ออัศจรรย์ ไม่เคยมี ทุกสูตร เช่น ที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้ออัศจรรย์ไม่เคยมี ๔ อย่างนี้ หาได้ในอนานท์” ดังนี้ เป็นต้น (๙) เวทลล เวทลละ (question and-answer; catechetical suttas) ได้แก่ พระสูตรแบบถามตอบ ซึ่งผู้ถามได้ทั้งความรู้และความพอใจ ถามต่อๆ ไป เช่น จุฬเวทลลสูตร มหาเวทลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร สังขารภาชนียสูตร และมหาปุณณมสูตร เป็นต้น

คำว่า นวงคตฤทธสาสน์ นี้ เป็นคำรุ่นคัมภีร์อปทาน พุทธวงศ์ และอรรถกถาทั้งหลาย บางที่เรียกว่า ขินสาสน์ บ้าง พุทธวจนะ บ้าง ส่วนในบาลีที่มาทั้งหลายเรียกว่า ธรรม บ้าง สุตตะ บ้าง.

^{๑๔} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕๓๗/๘๑.

ภาชิตของท่านพระอุปาลีเถระ แสดงให้เห็นว่าพุทธพจน์ที่เคยเรียกว่า ธรรมวินัย ได้กระจายออกไปเป็น ๙ องค์ประกอบ (นวงค์ สตถุสาสน) การแบ่งพุทธพจน์เป็น “นวงค์” อาจเป็นการจัดพุทธพจน์ในรูปแบบที่เก่าแก่ที่สุดก็เป็นได้ ต่อมาในชั้นอรรถกถา เรียกว่า “**นวงค์สตถุสาสน**” และในอุปาลีเถรวัดถุณี ก็ได้ระบุถึง พระสูตร พระอภิธรรม และพระวินัยไว้ด้วย แสดงว่ายุคนี้มีการแบ่งพุทธวจนะในลักษณะนี้กันแล้ว เพียงแต่ยังไม่แยกเป็นปิฎกอย่างชัดเจนเหมือนยุคต่อมา แสดงว่ายุคหลังคงเลียนแบบจากยุคก่อน แต่พอมาถึงสังคายนาครั้งที่ ๓ จึงใช้คำว่าพระไตรปิฎก อย่างชัดเจน ดังบาลีที่ปรากฏในสังคายนาครั้งที่ ๓ ว่า “**เตปิฎกั พุทธวจนั นาม พุทธสส ภควโต ธมมวินยสส สโมธานิ โหติ** พระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎก เป็นที่รวมแห่งพระธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคเจ้า”

ในช่วงมัชฌิมโพธิกาลและสมัยต่อมา พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า “**อภิธรรม อภินัย**” บางครั้งทรงใช้คำว่า “**อภิธรรม, อภินัย (อภิธมม, อภินย)**” ดังพุทธพจน์ต่อไปนี้ว่า “**ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เป็นผู้ใคร่ธรรม เป็นผู้ฟังและผู้แสดงธรรมอันเป็นที่พอใจ มีความปราโมทย์อย่างยิ่งในพระอภิธรรม ในพระอภินัย แม้การที่ภิกษุเป็นผู้ใคร่ในธรรม เป็นผู้ฟังและเป็นผู้แสดงธรรมอันเป็นที่พอใจ มีความปราโมทย์อย่างยิ่งในพระอภิธรรม ในพระอภินัย นี้ก็เป็นนาถกรณธรรม**”^{๑๕}

คำว่า **อภิธรรม อภินัย** ในคัมภีร์อรรถกถาขยายความว่า “**อภิธมเม อภินนยเต อภิธมมปิฎเก เจว วินยปิฎเก จ ปาลิวเสน เจว อฏฐกถาวเสน จ โยโค กรณินโย**” แปลว่าควรทำความเพียรเพื่อการเรียนรู้อภิธรรม ในอภินัย โดยทางพระบาลี และอรรถกถา

อภิธรรมในฐานะที่ใช้คู่กับกถา (ถ้อยคำ) เช่นเรียกว่า “**อภิธรรมกถา และ เวทลลกถา**” บางครั้งทรงใช้คำว่า “**อภิธรรมกถา**” คู่กับ “**เวทลลกถา**” ดังพุทธพจน์ต่อไปนี้ “**ในอนาคต หมู่ภิกษุจักไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา เมื่อไม่เจริญกาย ไม่เจริญศีล ไม่เจริญจิต ไม่เจริญปัญญา แสดงอภิธมมกถา เวทลลกถา ถลาลงสู่ธรรมดำก็จักไม่รู้ตัว โดยนัยนี้แล เพราะธรรมะเลอะเลือน วินัยจึงเลอะเลือน เพราะวินัยเลอะเลือน ธรรมจึงเลอะเลือน**”^{๑๖}

อภิธรรม ก็ดี เวทลล กดี ถ้าถือตามพุทธพจน์ที่ระบุไว้ตั้งข้อความที่กล่าวมาข้างบน ก็แสดงว่าการแบ่งพุทธวจนะในรูปของพระอภิธรรมและพระสูตรได้ทำกันแล้ว ณ ครั้งพุทธกาล แต่สูตรจะครบทั้ง ๙ องค์หรือไม่เท่านั้นเอง แต่ที่แน่ๆ คือ **เวทลล**^{๑๗} ซึ่งเป็น ๑ ในองค์ ๙ เป็นพุทธวจนะจากพระโอษฐ์ของพุทธองค์ จะเห็นว่ารูปแบบของคำสอนที่ยกมาอ้างไว้ข้างต้นทั้งหมด ๕ รูปแบบนั้นจัดเป็นพุทธพจน์

^{๑๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๒๘.

^{๑๖} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๓๙/๑๔๕.

^{๑๗} **เวทลล** ได้แก่ พระสูตรแบบถามตอบ ซึ่งผู้ถามได้ทั้งความรู้และความพอใจ ฯลฯ.

ทั้งสิ้น เพราะเป็นสำนวนพระพุทเจ้าตรัสด้วยพระองค์เอง มิใช่เป็นถ้อยคำสำนวน การบอกเล่า ข้อคำอ้าง หรือคำกล่าวรายงานของบุคคลอื่น

ในยุคต่อมาทรงใช้คำว่า **ธรรม** เรียกรวมหมายถึงทั้งสุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก คำว่า**ธรรม** ในที่นี้มุ่งหมายถึงหลักธรรมคำสอนทั้งหมด (นวัจนศาสตร์) ครบทั้งกระบวนการคือปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ (พหุสสุโต สุตธโร สุตสนนิจโย)^{๑๙} จึงเรียกว่า **“ธัมมวิหารี”** (มีปกติอยู่ด้วยธรรม) ได้แก่ เรียนธรรมะ (สุต) แสดงธรรมะ (ธมฺมเทศน) สาธยายธรรม (ธมฺมสขุณฺณายน) ตรีกตาม ตรองตาม เพ่งพิณิจ ตามซึ่งธรรมด้วยใจ (มนฺसानุเปกฺขิต) เรียนศึกษาสุตครบถ้วนแล้วนำไปปฏิบัติ ไม่ปล่อยให้วันเวลา ผ่านไปเปล่า^{๑๙}

ในมหาโคตลิ่งคสูตร^{๒๐} มีคำสนทนาในเชิงถามตอบระหว่างพระสารีบุตรกับพระโมคคัลลานะ โดยพระสารีบุตรถามพระโมคคัลลานะว่า ปาสังควันนี้จะตงามด้วยภิกษุเช่นไร? พระโมคคัลลานะ

^{๑๙} มงคล. (ไทย) ๑/๑๑๖/๑๓๕; คำว่า **พหุสสุต** คือเรียกเอาทั้งเบื้องต้นเบื้องปลายของนวัจนศาสตร์ ๖ **“สุตธระ”** คือทรงจำ รอรับนวัจนศาสตร์ไว้ได้ เหมือนน้ำที่เก็บไว้ในหม้ออันแข็งแรง ไม่ว่าจะไหล พุทธพจน์ใดที่ตน เรียนเอาไว้ ก็เป็นดังเช่นนั้นตลอดไป แม้ไม่ได้สาธยาย ๕ ปี ๑๐ ปี ก็ไม่ลืมหาย เป็นผู้มีความสามารถบอก กล่าวได้ สบายๆ ๖ **“สุตสนนิจยะ”** คือสั่งสมสุตที่เรียนมาได้เป็นอย่างดี เก็บข้อมูลทั้งหมดไว้ในหีบคือหทัย ดำรงมั่นอยู่เหมือน รอยขีดที่ขีดไว้ในศิลาแห่งที่เก็บ เหมือนน้ำมันเลวราชสีห์ที่เก็บไว้ในหม้อทองคำ ฉะนั้น ๖

^{๑๙} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๓/๑๒๓-๑๒๔; ภิกษุรูปหนึ่งถามว่า ‘ชื่อว่า ผู้อยู่ด้วยธรรม ผู้อยู่ด้วยธรรม ด้วยเหตุ เท่าไรหนอ’ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า (๑) ภิกษุในธรรมวินัยนี้เรียนธรรม คือ **สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตะก ขาตะก อัพภูตธรรม และ เวทลละ** เธอปล่อยให้วันคืนล่วงเลยไป ละการหสิกเร้นอยู่ ไม่ประกอบความสงบ ใจภายใน เพราะการเรียนธรรมนั้น ภิกษุ นี้เราเรียกว่า เป็นผู้มากด้วยการเรียนธรรม ไม่เรียกว่าเป็นผู้อยู่ด้วยธรรม (๒) ภิกษุในธรรมวินัยนี้แสดงธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมาแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เธอปล่อยให้วันคืนล่วงเลยไป ละการหสิกเร้นอยู่ ไม่ประกอบความสงบใจภายใน เพราะการแสดงธรรมนั้น ภิกษุ นี้เราเรียกว่า เป็นผู้มากด้วยการแสดงธรรม ไม่เรียกว่าเป็นผู้อยู่ด้วยธรรม (๓) ภิกษุในธรรมวินัยนี้สาธยายธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตน ได้เรียนมา แก่ผู้อื่นโดยพิสดาร เธอปล่อยให้วันคืนล่วงเลยไป ละการหสิกเร้นอยู่ ไม่ประกอบความสงบใจภายใน เพราะการสาธยายธรรมนั้น ภิกษุ นี้เราเรียกว่า เป็นผู้มากด้วยการสาธยายธรรม ไม่เรียกว่าเป็นผู้อยู่ด้วยธรรม (๔) ภิกษุ ในธรรมวินัยนี้ตรีกตาม ตรองตาม เพ่งตามด้วยใจซึ่งธรรมตามที่ตนได้สดับมา ตามที่ตนได้เรียนมา เธอปล่อยให้วันคืน ล่วงเลยไป ละการหสิกเร้นอยู่ ไม่ประกอบความสงบใจภายใน เพราะการตรีกตามธรรมนั้น ภิกษุ นี้เราเรียกว่า เป็นผู้ มากด้วยการตรีกธรรม ไม่เรียกว่าเป็นผู้อยู่ด้วยธรรม (๕) ภิกษุในธรรมวินัยนี้เรียนธรรม คือ **สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตะก ขาตะก อัพภูตธรรม และเวทลละ** เธอไม่ปล่อย ให้วันคืนล่วงเลยไป ไม่ละการหสิกเร้นอยู่ ตามประกอบความสงบใจ ภายใน เพราะการเรียนธรรมนั้น ภิกษุชื่อว่า เป็นผู้อยู่ด้วยธรรมอย่างนี้แล

เราแสดงภิกษุผู้มากด้วยการเรียนธรรม ผู้มากด้วยการแสดงธรรม ผู้มากด้วยการสาธยายธรรม ผู้มากด้วยการ ตรีกธรรม ผู้อยู่ด้วยธรรม ด้วยประการฉะนี้แล ภิกษุ กิจใดที่ศาสดาผู้หวังประโยชน์เกื้อกูล อนุเคราะห์ อาศัยความเอ็นดู พึงทำแก่สาวกทั้งหลาย กิจนั้น เราได้ทำแล้วแก่เธอทั้งหลาย ภิกษุ นั้นโคณไม้ นั้นเรือนว่าง เธอจงเพ่ง อย่าประมาท อย่าเป็นผู้มีวิปปฏิสาร (ความร้อใจ) ในภายหลังเลย นี่เป็นอนุสาสนีของเราเพื่อเธอทั้งหลาย.

^{๒๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓๗/๓๖๙.

ตอบว่า “ถ้ามีภิกษุ ๒ รูป ทำการสนทนาพระอภิธรรมกันและกัน ป่าลึงค์วันก็จะงดงามด้วยภิกษุที่มีกิริยาอาการอย่างนี้”

จากข้อความดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่า พระอภิธรรมมีปรากฏแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาล พระอัครสาวกได้จดจำและถ่ายทอดบอกต่อ และสอดคล้องกับที่อรรถกถาระบุว่า “ตอนที่พระพุทธองค์เทศนาพระอภิธรรมโปรดพุทธมารดา ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เมื่อพระวรกายต้องการอาหาร ได้ทรงนิรมิตพุทธานิมิต ให้แสดงธรรมแทนพระองค์ขึ้นมาอีกองค์หนึ่ง แล้วเสด็จไปบิณฑบาต ณ อุตตรกุรุทวีป แล้วเสด็จมาเสวยอาหารบิณฑบาตนั้น ที่สระอนโณดาต ใกล้ภูเขาหิมालัย ทุกครั้งหลังภัตกิจ (หลังสิ้นสุดการเสวยอาหารบิณฑบาต) พระสารีบุตร จะเข้าไปเฝ้า พระองค์ก็จะทรงเทศนาพระอภิธรรม ที่ทรงแสดงบนเทวโลกชั้นดาวดึงส์ให้พระสารีบุตรฟัง หลังจากนั้น ท่านพระสารีบุตร ก็ได้นำพระอภิธรรมไปแสดงให้ภิกษุ ๕๐๐ รูป ซึ่งเป็นศิษย์ของท่านได้ฟังอีกต่อหนึ่ง และช่วยกันทรงจำ บอกเล่ากัน โดยวิธีการปากต่อปาก (มุขปาฐะ) การสืบทอดสายพระอภิธรรม จึงมีพระสารีบุตรเถระ เป็นหัวหน้าสาย^{๒๑}

ในคัมภีร์อรรถกถาอัฐฐสาลินี ได้แสดงการสืบทอดสายพระอาจารย์พระอภิธรรม ไว้ดังนี้ เช่น พระสารีบุตรเถระ พระภิกขุเถระ พระโสภิตเถระ พระปิยชาติเถระ เป็นต้น

อภิธรรมเกิดขึ้นเมื่อใด?

ถ้าจะตั้งปัญหาถามว่า พระอภิธรรมเกิดขึ้นเมื่อใด อาจตอบได้แบบปรมาณู (อภิธรรม) ที่เป็นพุทธ-อภิปรัชญาในเบื้องต้นก่อนว่า “อันที่จริงแล้ว การกำเนิดหรือการเกิดขึ้นของพระอภิธรรมนั้นไม่มี เพราะอภิธรรมปรากฏตัวเองโดยธรรมชาติ มีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ โดยสภาวะอยู่ตลอดเวลา (ธรรมนิยามธรรมธาตุ) เพียงแต่ไม่มีผู้ไปรู้ไปเห็น ไปพบ แล้วนำมาบอกเท่านั้น”^{๒๒} พระสมณโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้า

^{๒๑} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๘๗/๘๘.

^{๒๒} อจ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕; หลักความจริงนี้คือกฎธรรมชาติ กฎธรรมดานี้ แสดงให้เห็นลักษณะ ๓ อย่าง ที่เรียกว่า “ไตรลักษณ์” ของสภาวะธรรมทั้งหลาย แม้พระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม หลักทั้งสามนี้ก็ยังคงมีอยู่เป็นธรรมดา พระพุทธเจ้าเป็นแต่ทรงค้นพบ และนำมาเปิดเผยแสดงแก่เวไนยสัตว์ทั้งหลาย ดังพุทธพจน์ในพระสูตรต้นตปิฎก อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต อุปปาทาสูต

“ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุ นั้นว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”.

ทรงเป็นมนุษย์คนแรกในพุทธุบาทกาลนี้ ที่ได้ตรัสรู้พระอภิธรรมเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ในอดีต แล้วทรงนำมาเปิดเผยให้ชาวโลกได้รับรู้ พระอภิธรรมจึงปรากฏต่อชาวโลก ดังที่พระองค์ตรัสว่า “ไม่ว่าพระองค์จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม พระธรรมก็คงมีอยู่อย่างนั้น พระองค์เพียงแต่รู้แล้วนำมาเปิดเผยเท่านั้น”

แต่ถ้าถือเอาหน้าที่ว่า “การมีผู้รู้” คือการปรากฏตัวแห่งพระอภิธรรม” ก็สามารถกำหนดการกำเนิดของอภิธรรม ได้เป็น ๒ ช่วง ดังนี้

ช่วงที่ ๑ อภิธรรมเกิดพร้อมกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

เมื่อก้าวโดยปรมาธิธรรมฐานแล้ว (คือเทศนามีธรรมเป็นที่ตั้ง, เทศนาอ้างธรรม, แสดงโดยยกหลักหรือตัวสภาวะขึ้นอ้าง - exposition in terms of ideas)^{๒๓} “การประหามรรคาของพระพุทธเจ้าเกิดในขณะการตรัสรู้” (ที่สุดแห่งการละสรรพกิเลส) ดังที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถา อัญญาสาลินีว่า “หลังจากพระพุทธองค์ตรัสรู้แล้วในสัปดาห์ที่ ๔ เสวยวิมุตติสุข ณ รัตนฆระ (เรือนแก้ว ซึ่งเทวดาถวาย) ทางทิศพายัพของโพธิบัลลังก์ ทรงพิจารณาพระอภิธรรม ๗ ประการที่ตรัสรู้แล้วตามลำดับ ขณะทรงพิจารณาคัมภีร์พระธัมมสังคณี, วิภังค์, ธาตุกถา, ปุคคัลบัญญัติ, กถาวัตถุ และยมกปกรณ์ พระรัศมีทั้งหลายยังไม่พวยพุ่งออกจากพระวรสระของพระพุทธองค์เลย แต่เมื่อทรงพิจารณาคัมภีร์ **มหาปัญญาปกรณ์** ซึ่งเป็นปกรณ์สุดท้าย พระสัพพัญญุตญาณได้หยั่งลงในมหาปกรณ์นั้นโดยเฉพาะ แต่ทางเดียว เมื่อทรงพิจารณาพระสัทธรรมอันละเอียดสุขุมอย่างสบายพระหฤทัยอยู่นั้น พระรัศมี มีวาระ ๖ (**ฉัพพรรณรังสี**) คือ **นิล เหลือง แดง ขาว มัญชุสว** และ **ประภัสสร** ก็พวยพุ่งออกจากพระวรสระ” นี่คือการปรากฏการณ์ของพระอภิธรรมในช่วงตรัสรู้ใหม่ๆ^{๒๔}

จากข้อความดังกล่าวมาข้างต้นแสดงว่า พระอภิธรรมมีปรากฏแล้วในช่วงแรกแห่งการตรัสรู้ กล่าวคือพระอภิธรรมเกิดพร้อมกับการตรัสรู้ที่กระทำหน้าที่ประหารกิเลสทั้งหมดพร้อมทั้งวาสนา ในขณะตรัสรู้นั้นเอง

ช่วงที่ ๒ อภิธรรมถือกำเนิดบนสวรรค์

เมื่อก้าวโดยปุคคลาธิฐาน (exposition in terms of persons)^{๒๕} (องค์ประกอบของปุคคลาธิฐาน คือการแสดงมีบุคคลเป็นที่ตั้ง เทศนาอ้างคน แสดงโดยยกคนขึ้นอ้าง ยกคนเป็นหลักฐาน

^{๒๓} **ธรรมาธิฐานเทศนา** (exposition in terms of ideas) คือเทศนามีธรรมเป็นที่ตั้ง, เทศนาอ้างธรรม, แสดงโดยยกหลักหรือตัวสภาวะขึ้นอ้าง (exposition in terms of ideas) อ้างใน ขุ.ป.อ. (บาลี) หน้า ๗๗.

^{๒๔} ตูรายละเอียดใน ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) ๔๑๙-๔๒๐, วิ.อ. (บาลี) ๓/๔-๖/๘-๑๒.

^{๒๕} **ปุคคลาธิฐานเทศนา** (exposition in terms of persons) คือเทศนามีบุคคลเป็นที่ตั้ง, เทศนาอ้างคน, แสดงโดยยกคนขึ้นอ้าง, ยกคนเป็นหลักฐานในการอธิบาย อ้างใน ขุ.ป.อ. (บาลี) หน้า ๗๗.

ในการอธิบาย ได้แก่ เหตุการณ์ บุคคล สถานที่ เวลา สภาพแวดล้อม วัฒนธรรม บริบททางสังคม) เป็นช่วงที่พูดถึงพระอภิธรรมโดยตรง ไม่ปะปนด้วยพระสูตรและพระวินัย คือในพรรษาที่ ๗ นับแต่ตรัสรู้ พระพุทธองค์มีได้ทรงจำพรรษา ณ โลกมนุษย์ เสด็จจำพรรษาและทรงเทศนาพระอภิธรรมโปรด พระพุทธมารดาพร้อมทวยเทพ ณ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพื่อทรงแสดงอภิธรรมโปรดสันดุสิตเทพบุตร และเหล่าเทวดาที่มาร่วมรับฟังอีกเป็นจำนวนมาก^{๒๖}

๑.๓ พระอภิธรรมที่ปรากฏในสมัยอัฐกถาและฎีกา

สมัยสังคายนาครั้งที่ ๑ ทำหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน ประชานฝ่ายสงฆ์ คือพระมหากัสสปะ พระเจ้าอชาตศัตรูทรงเป็นประธานอุปถัมภ์ มีพระอรหันต์ ๕๐๐ รูปเป็นองค์ประชุม ประารภเหตุที่ พระสุภัททพมบรรพชิต กล่าวจ้วงจาบพระธรรมวินัยหลังพุทธองค์ปรินิพพานเพียง ๗ วัน สถานที่ทำการ คือ ถ้ำสัตตบรรณคูหา ภูเขาเวภารบรรพต กรุงราชคฤห์ (ปัจจุบันอยู่ในรัฐพิหาร) ประเทศอินเดีย พระเถระที่มีบทบาทสำคัญพิเศษในที่ประชุม ได้แก่ พระมหากัสสปเถระ เป็นผู้ถามพระธรรมวินัย ในท่ามกลางประชุมสงฆ์ โดยมีพระอุบาลี เป็นผู้ตอบปัญหาในส่วนพระวินัย พระอาณนท์ ตอบปัญหา ส่วนพระธรรม มติที่ประชุมคือรวบรวมพระธรรมวินัยดั้งเดิมไว้ ห้ามเพิกถอนหรือเพิ่มเติมจากที่ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ ยุคสังคายนาครั้งที่ ๑ ยังคงเรียกพุทธพจน์ว่าธรรมวินัย เหมือนครั้งพุทธกาล ในปฐมสังคายนาครั้งนี้ยังไม่มีคำว่า อภิธรรม และคำสอนในพระพุทธศาสนาก็ยังไม่ได้ถูกจัดในรูปของ พระไตรปิฎก (เตปิฎก, ทิปิฎก) ตั้งคำเผด็จสงฆ์ของพระมหากัสสปะต่อพระอรหันต์พุทธสาวก ๕๐๐ รูป คราวปฐมสังคายนาดังต่อไปนี้ว่า “เชิญเถิด ท่านผู้อาวุโสทั้งหลาย พวกเรามาทำสังคายนาพระธรรมวินัย กันเถิด”^{๒๗}

สมัยสังคายนาครั้งที่ ๒ ทำเมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานได้ ๑๐๐ ปี พระยสกาภินทกบุตรเป็น ประธาน พระเจ้ากาลาโศกราช กษัตริย์เมืองไพศาลีเป็นศาสนูปถัมภ์ มีพระอรหันต์ ๗๐๐ รูป เป็นองค์ประชุม มีพระเวตเถระเป็นผู้ถาม พระสัพพกามีเถระเป็นผู้ตอบ ประารภเหตุที่ภิกษุวัชชีบุตรประพฤติ ย่อหย่อน โดยอ้างวัตถุ ๑๐ ประการคัดค้านพระธรรมวินัย สถานที่ทำ คือ วาฬิการาม เมืองเวสาลี แคว้นวัชชี (รัฐพิหาร) ประเทศอินเดีย ใช้เวลาทำการ ๘ เดือน^{๒๘} จะเห็นได้ว่าการสังคายนาครั้งที่ ๑ และ ครั้งที่ ๒ ใช้คำว่า ธรรมวินัย เช่นเดียวกัน ยังไม่ปรากฏคำว่า พระไตรปิฎก

^{๒๖} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๖/๘๔-๘๕.

^{๒๗} วิ.จ.อ. (ไทย) ๙/๖๑๔/๕๑๐.

^{๒๘} วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๔๖-๔๕๘/๓๙๓-๔๑๙.

การสังคายนา ครั้งที่ ๒ มีผลสำคัญ ๓ ประการดังต่อไปนี้ คือ ๑) ในแง่ของเถรวาทกล่าวได้ว่า สามารถชำระความถูกต้องของการตีความวินัยผิดให้ถูกต้องได้ ๒) ก่อให้เกิดการแตกแยกทางความคิด (Schism) ในพุทธศาสนา ๓) เป็นบ่อเกิดของนิกายมหาสังฆิกะ ซึ่งไม่ยอมรับการสังคายนาครั้งนี้^{๒๙}

สมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ ครั้งนี้ มีขึ้นหลังจากพุทธปรินิพพานได้ราว ๒๓๔ ปี สถานที่ทำการ คือ อโศการาม เมืองปาตลีบุตร (ปัจจุบันคือเมืองปัฏณะ อยู่ในเขตรัฐพิหาร ประเทศอินเดีย) มีพระมหาเถระ ๑,๐๐๐ รูป เป็นองค์ประชุม พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นประธานประชุมและเป็นผู้ปุจฉา พระมัชฌันติกเถระและพระมหาเทวเถระเป็นผู้วิสัชนา เรื่องที่ปรารภในการประชุม คือพวกเดียรถีย์ปลอมตัวบวชปะปนกับภิกษุในพระพุทธศาสนาเพื่อลบล้างการ การประชุมครั้งนี้ได้รับพระอุปถัมภ์จากพระเจ้าอโศกมหาราช กษัตริย์เมืองปาฏลีบุตร ใช้เวลาทำการ ๙ เดือน

เมื่อสังคายนาครั้งนี้สิ้นสุดลง พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระร่วมกับพระเจ้าอโศกมหาราช ได้ส่งสมณทูตไปประกาศพระพุทธศาสนาในประเทศต่างๆ รวม ๙ สาย ซึ่งหนึ่งในเก้าสายเหล่านั้น สายที่ ๘ พระโสณเถระกับพระอุตตรเถระ ไปสุวรรณภูมิ ได้แก่ มอญ เมียนมาร์ ไทย และลาว ในยุคปัจจุบัน และบริเวณใกล้เคียงประเทศเหล่านั้นนั่นเอง เรียกว่า “สุวรรณภูมิ”

การสังคายนาครั้งที่ ๓ มีผลสำคัญ ๓ ประการดังต่อไปนี้คือ (๑) สามารถจัดอักษรในพระศาสนาได้และรวบรวมพระธรรมวินัยให้บริสุทธิ (๒) มีการรวบรวมแยกพระธรรมวินัยเป็น ๓ อย่างสมบูรณ์คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก โดยเฉพาะได้บรรจุคัมภีร์กถาวัตถุเข้าในอภิธรรมปิฎกด้วย (๓) ได้มีการส่งพระมหาเถระออกไปเป็นพระธรรมทูตในเมืองต่างๆ ถึง ๙ สาย สืบต่อพระพุทธศาสนามาจนถึงปัจจุบันในนานาประเทศ^{๓๐}

กล่าวโดยสรุปว่าพระอภิธรรมมีขึ้นพร้อมการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ทั้งมีการศึกษา ทรงจำไว้โดยพุทธสาวกสมัยพุทธกาลเรื่อยมา จนถึงการสังคายนาครั้งที่ ๓ พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระได้นำมาบรรจุไว้ในส่วนพระอภิธรรมปิฎกและหลังจากนั้นก็มีการสังคายนาครั้งที่ ๔ และครั้งที่ ๕ ในครั้งที่ ๕ นี้เป็นครั้งแรก ที่มีการจารึกพุทธพจน์เป็นอักษรลงในใบลานเพื่อเป็นหลักฐานแทนมุขปาฐะ (การท่องจำ) เพราะเห็นว่าวิธีมุขปาฐะไม่ยั่งยืน เพราะสติปัญญาของคนยุคหลังที่มีไขพระอรหันต์เริ่มเสื่อมถอยลงบวกกับเป็นช่วงเกิดสงครามบ่อยๆ และสิ่งแวดล้อมที่ไม่อำนวยผลการทำสังคายนาครั้งนี้ นอกจากจารึก

^{๒๙} พระอมรเมธาจารย์, พระเมธีธรรมภรณ์ และคณะ, พระไตรปิฎกปริทัศน์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

พระไตรปิฎกลงใบลานตามปกติแล้ว ยังโปรดให้มีการจารึกพระไตรปิฎกลงในหินอ่อน ๗๒๙ แผ่น ณ เมืองมันดเล^{๑๑} ประเทศเมียนมาร์ในยุคปัจจุบัน

๑.๔ พัฒนาการพระอภิธรรมสมัยต่างๆ

การจัดลำดับพระอภิธรรมในมิติของพัฒนาการคำสอน สามารถแบ่งออกเป็น ๔ สมัยดังนี้

สมัยที่ ๑ คืออภิธรรมในสมัยรวมอยู่ในสุดตันตปิฎก มิได้แยกตัวออกเป็นเอกเทศ เช่น มหาสติปัฏฐานสูตร ในอรรถกถาปัสนาสติปัฏฐาน จำแนกจิตไว้ถึง ๑๖ อย่าง มีสราคจิต วิตรากจิต โทสจิต วิตโทสจิต โมหจิต วิตโมหจิต เป็นต้น หรือในสังคีตสูตร แบ่งรูปสังคหะเป็น ๓ ประการ คือ สนิทสนสนสัปปฏิขรรูป ได้แก่รูปที่เห็นได้และกระทบได้ อนิทสนสนสัปปฏิขรรูป รูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ และอนิทสนาปปฏิขรรูป ได้แก่รูปที่เห็นไม่ได้และกระทบไม่ได้ ตัวอย่างที่ยกมานี้มีเค้าอภิธรรมอย่างชัดเจน เพราะกล่าวถึงปรมัตถ์ล้วนๆ

สมัยที่ ๒ คืออภิธรรมในสมัยที่เป็นนิทเทศของสุดตันตปิฎก คือ มีคำว่า “อภิธัมเม อภิวินเย” ซึ่งเป็นบทอุทเทส และขยายออกไปเป็นนิทเทศคือไชยรรถออกไปด้วยพระองค์เองบ้าง พระสาวกไชยรรถแห่งพุทธวงจนะในรูปปัจฉาวิสัยกันบ้าง เพื่อความเข้าใจของในอรรถธรรม สมัยนี้เกิดนิทเทศในพระสูตรมากมาย เช่น จุฬนิทเทศ มหานิทเทศ เป็นต้น ที่เป็นนิทเทศของพระสูตรเป็นสมัยอภิธรรมที่ ๒

สมัยที่ ๓ คืออภิธรรมในสมัยแยกตัวจากสุดตันตปิฎกอย่างชัดเจน เป็นปิฎกหนึ่งต่างหาก คือ ประमाणพุทธศตวรรษที่ ๓ พระสาวกได้รวบรวมข้ออภิธรรมนิทเทศต่างๆ จัดขึ้นเป็นปิฎกที่ ๓ เรียกว่า พระอภิธรรมปิฎก

สมัยที่ ๔ คืออภิธรรมสมัยรวบรวมสารัตถะของพระอภิธรรมไว้ย่อๆ เพื่อสะดวกแก่การจดจำ เป็นร้อยกรองบ้าง ร้อยแก้วบ้าง เช่น อภิธัมมัตถสังคหะ ของพระอนุรุทธาจารย์ วิสุทธิมรรคผลงานของ พระพุทธโฆสาจารย์ อภิธัมมวาทารของพระพุทธทัตตะ พระอภิธรรมโกศของพระวสุพันธ์ ต่อมา มีนักปราชญ์เห็นว่าย่อความเกินไป จึงแต่งคัมภีร์ขยายอีก เช่น อภิธัมมัตถวิภาวินี ขยายความอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.